Van den Schrijver

HET TIJDPERK DER AARTSVADERS

REDE

GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET RECTORAAT DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN, OP MAANDAG 21 SEPTEMBER 1925

DOOR

DR. F. M. TH. BÖHL

BIJ J. B. WOLTERS — GRONINGEN, DEN HAAG, 1925

HET TIJDPERK DER AARTSVADERS

HET TIJDPERK DER AARTSVADERS

REDE

GEHOUDEN BIJ DE OVERDRACHT VAN HET RECTORAAT DER RIJKS-UNIVERSITEIT TE GRONINGEN, OP MAANDAG 21 SEPTEMBER 1925

DOOR

DR. F. M. TH. BÖHL

BIJ J. B. WOLTERS' U. M. – GRONINGEN, DEN HAAG, 1925

MIJNE HEEREN CURATOREN, DAMES EN HEEREN PROFESSOREN, LECTOREN, PRIVAAT-DOCENTEN, STUDENTEN EN GIJ ALLEN, DIE IN DEZE PLECHTIGHEID BELANG STELT:

ZEER GEACHTE TOEHOORDERESSEN EN TOEHOORDERS.

Volgens een oude gewoonte worden ten onzent op één dag de beide redevoeringen gehouden, die aan de andere universiteiten over twee verschillende plechtigheden verdeeld zijn: de eigenlijke oratie, waarin de rector een onderwerp uit zijn studieterrein onder de aandacht van een ietwat grooter gehoor poogt te brengen dan waaraan hij anders gewend is; en daarna het verslag van de lotgevallen der Universiteit in het afgeloopen jaar. Ongetwijfeld zou een splitsing in twee verschillende plechtigheden de voorkeur verdienen; het zou de voorkeur verdienen, als men — ondanks alle theoretische en practische bezwaren — er toe kon besluiten, de Rectorale Oratie, die wegens de vacantie toch niet op den stichtingsdag der Universiteit, op 23 Augustus, kan worden gehouden, op een willekeurigen datum na de kerstvacantie, b.v. op 1 Februari, te doen plaats hebben, en slechts de overdracht van het Rectoraat met het verslag van de lotgevallen op den traditioneelen derden Maandag in September.

Bij onze tegenwoordige regeling is het toppunt van het Rectoraatsjaar tevens de eindpaal. En als ik nu van hier, van dit hoogtepunt en eindpunt der rectorale loopbaan, op den afgelegden weg terugzie, dan vertoeven mijne gedachten onwillekeurig bij een andere academische plechtigheid, die ik eenige maanden geleden in het verre Palestina mocht bijwonen: de inwijding der Hebreeuwsche Universiteit in Jeruzalem. In zijn land van belofte vindt het oude volk der Joden, vooral ook duizenden Joden, die uit Oost-Europa verdreven zijn, een veilig tehuis. Het land, dat voor Christenen, Joden en Mohammedanen heilig land is, wordt ontgonnen en in cultuur gebracht; overal ontstaan bloeiende Joodsche colonies; en overal weerklinkt heden weer in dit oude land Palestina, gelijk in de dagen van David en Salomo, de oude taal, het Hebreeuwsch als moedertaal en als spreektaal. Op den heuvel Skopas, halverwege den Olijfberg, waar in 70 na Chr. Titus met zijn legioenen legerde, verrijst thans de nieuwe Universiteit als een tempel der Wetenschap. Men kan ten volle beseffen, dat dit alles nog slechts een eerste begin is — en toch komt men onder den indruk van het groote, dat daar staat te gebeuren. En daarna heb ik, van de hoofdstad Jeruzalem uit, mijn tocht aanvaard, op het spoor der bijbelsche aartsvaders.

Ik ben in Hebron geweest, waar de mooie oude moskee zich volgens

de traditie verheft boven de spelonk Machpela, waarin deze aartsvaders met hun vrouwen zouden begraven zijn [1]. Al zal niemand verwachten hier nog de doodkisten met de stoffelijke overblijfselen van Abraham of Sara zelve te vinden, toch prikkelt alles tot nader onderzoek, dat door de fanatieke Mohammedaansche bevolking nog steeds belemmerd wordt. De toegang tot het gebouw, vroeger aan niet-Mohammedanen slechts bij hooge uitzondering toegestaan, is sedert 1922 gemakkelijker gemaakt; maar naar de spelonk is, wellicht sedert eeuwen, ook geen muzelman afgedaald [2]. Legenden ontstaan vlug in Oostersche landen, zelfs onder de Europeanen. Zoo kan ik niet instaan voor de volle juistheid van het volgend verhaal. Eind November 1917, even voordat het Engelsche leger onder Allenby de stad Hebron binnentrok, waaruit de meeste bewoners gevlucht waren, zou een Engelsch parlamentair in de — eveneens verlaten — moskee zijn binnengedrongen en bij die gelegenheid ook in de spelonk Machpela afgedaald zijn. Wat hij in die enkele oogenblikken gezien heeft — veel stof en vuil en een groot steenen gevaarte, omgeven door vier spiraalvormig bewerkte zuilen —: het is in ieder geval een te vluchtige indruk geweest, zoodat aan de spelonk Machpela haar geheim nog steeds niet is ontworsteld [3].

Van Hebron kwam ik naar Beër-sèba, eveneens vermaard door de verhalen van aartsvader Abraham en vooral Izaäk: in den wereldoorlog een belangrijk strategisch punt, waarom hevig gestreden is; thans weer een verlaten provinciestadje, waar bijna nooit een vreemdeling komt, maar dat met zijn post- en telegraafkantoor en zijn stadspark met een buste van generaal Allenby toch een eenigzins Europeeschen indruk poogt te maken.

Zoo ben ik de sporen der bijbelsche aartsvaders nagegaan, over wier tijdperk ik in deze ure tot U wil spreken. Bij het dorpje *Balâṭa*, tusschen de beide bergen Ebal en Gerizim, in de nabijheid van de stad Nâbulus, heb ik lang vertoefd op een terrein, dat door de omwoners sedert eenige jaren *Tell el-Chafarîje* „de opgravingsheuvel" genoemd wordt — want niet slechts legenden, ook nieuwe namen ontstaan vlug in die streken —: dit is de plaats van de oude stad Sichem, door SELLIN teruggevonden. Zijn opgraving in 1913 en 1914 begonnen, daarna door den oorlog afgebroken, zal in het volgend voorjaar, naar wij hopen en wenschen, hervat worden. En dan zullen — het veelbelovend begin wettigt de beste verwachtingen — eindelijk ook de overblijfselen der hoofdstad en koningstad der Israëlieten weer uit den grond herrijzen [4]. Ook te Bethel ben ik geweest, op den

---

1) Genesis 23 : 9 vv.; 25 : 9 vv.; 49 : 29 vv.; 50 : 13.

2) Vgl. P. B. MEISTERMANN, O. F. M., *Guide de Terre Sainte* (Paris 1923), p. 362: „. . . . . il est probable que depuis bien des siècles même aucun musulman n'est descendu dans la double grotte."

3) Vgl. L. H. VINCENT et E. J. H. MACKAY, *Hébron* (Paris, 1923), p. 58 s.; en ook: H. TH. OBBINK, *Op bijbelschen bodem* (Amsterdam, 1924), blz. 186.

4) Vgl. over Sichem in het tijdperk der aartsvaders Gen. 12 : 6; 33 : 18; hoofdst. 34 en ook 48 : 22; en over de opgravingen de voorloopige berichten van E. SELLIN in de *Anzeiger der philos.-histor. Klasse der k. Akademie der Wissensch. in Wien*, 4 Maart en 8 Juli 1914 (No. VII en XVIII).

heuvel dicht bij het tegenwoordige dorpje *Betîn*, waar alles als het ware roept om een nader oudheidkundig onderzoek. Boven den grond staat hier van het oude, beroemde Israëlietische heiligdom wellicht geen steen meer. De vierhoekige toren, zelf weer een ruïne, is in zijn fundamenten uit het tijdperk der kruisvaarders. Maar het landschap is hetzelfde gebleven. De volle maan bescheen de bergen van Efraïm en van Juda met een tooverachtigen glans; boven de ruïne schitterde de Orion; en onze gedachten gingen terug naar den aartsvader Jakob, die op deze plaats volgens het bijbelsche verhaal de ladder gezien heeft met de op- en neerklimmende engelen en die hier de belofte ontving en het heiligdom stichtte [1]).

Het archaeologisch onderzoek van de tallooze puinheuvels in het bergland van Efraïm en van Juda is feitelijk nog nauwelijks begonnen. De Amerikanen hebben in Gibea gegraven en de Denen in Silo: proefgravingen op kleine schaal, die nog geen belangwekkende resultaten hebben opgeleverd. De talrijke vondsten, die men op plaatsen in het heuvelland en de vlakten, zooals Gezer, Taänach, Jericho, Askalon en Beth-Sean heeft gedaan, zijn uit den aard der zaak belangrijker geweest voor onze kennis van het oude Kanaänietische en van het Filistijnsche dan van het Israëlietische tijdperk. Belangwekkender voor onze kennis van het leven der oude Israëlieten gedurende hun gouden eeuw onder David en Salomo zouden de opgravingen van de stad Davids op den heuvel Ofel ten Zuiden van den Tempelberg kunnen zijn, welke opgravingen in den afgeloopen winter hervat zijn. Maar over den bodem van de hoofdstad Jeruzalem zijn in den loop der eeuwen te veel veranderingen en omwentelingen heengegaan, dan dat men juist hier al te hooge verwachtingen mag koesteren. En wie wil met zekerheid uitmaken, of de fundamenten van een massieven toren en een ruim grafgewelf uit gemetselde steenen — ik heb ze beide met eigen oogen aanschouwd — juist met Millo vereenzelvigd mogen worden en met het graf van den grooten koning David? [2])

Nog niet of nauwelijks begonnen is het oudheidkundig onderzoek in het Overjordaansche land. Het is bijna duizelingwekkend, hoeveel werk ook hier nog te verrichten valt. Transjordanië met de hoofdstad Ammân (het oude Rabbat Ammon, dat ik eveneens bezocht heb) is, zooals men weet, een zelfstandig land, onder Engelsch protectoraat, geregeerd door Emir Abdallah, den zoon van den door de Wahabieten uit het Hedsjaz verdreven koning Hussein. Dit land met zijn bergen, rivieren en hoogvlakten is mooier, waterrijker en vruchtbaarder dan het grootste gedeelte van het eigenlijke Palestina. Vooral het middelste gedeelte van dit Overjordaansche land, het landschap G i l e a d, is gedurende vele eeuwen Israëlietisch geweest: met zijn beroemde steden en heiligdommen Pniël, Sukkôt en Machanaïm een brandpunt van echt Israëlietisch leven en

---

1) Gen. 28:10—22, vgl. 12:8; 35:6 vv.

2) Vgl. R. Weill, *La cité de David* (1920); F. Garrow Duncan, *Millo and the City of David*, in: Zeitschr. f. d. Alttest. Wissensch., N. F. I (1924), S. 222—244.

denken. Ook dit feit, waarmede bij de behandeling van Israël's geschiedenis wel eens onvoldoende rekening wordt gehouden [1]), dateert volgens den Bijbel reeds uit de dagen van aartsvader Jakob. Onvergetelijk is voor mij de tocht door dit oude Israëlietische landschap, waarbij wij — al was het dan niet met een karavaan, maar met een nieuwerwetsche auto — de rivier de Jabbok overgetrokken zijn, niet ver van de plaats, waar volgens het bekende mooie verhaal Jakob met den Engel geworsteld en den zegen weggedragen en den naam Israël ontvangen heeft [2]).

Het oude land en het oude volk! De bijbelsche bodem, de bijbelsche herinneringen: dat is het, wat wij in Palestina zoeken, naast het nieuwe leven en den nieuwen bloei, die hier door de Joden onder Engelsche bescherming gebracht zijn. Wat is het toch eigenlijk, dat aan deze bijbelsche verhalen hun aantrekkelijkheid en onvergelijkelijke bekoring, hun eeuwige jeugd en schoonheid verleent?

Bekend is de onderscheiding tusschen „gewijde" en „ongewijde" geschiedenis. „Gewijde" historie is die, welke in den Bijbel vervat is, „ongewijde" de rest. Maar hoe ongelijk en hoe onevenwichtig is toch deze verhouding! Hoe weinig beteekent het volkje Israël met zijn lotgevallen onder de natiën der oudheid! Egypte, Assyrië, later Perzië en Rome: dat zijn de groote mogendheden geweest, die de wereld regeerden; Moab, Ammon, Edom, Israël, Juda, Damascus: dat waren de kleine, die door de groote naar mogelijkheid verdrukt en vertrapt, veroverd en verdeeld werden. Wat is Palestina voor land? Voor het meerendeel bar en onvruchtbaar, kleiner dan België, met ongeveer zooveel inwoners als de stad Amsterdam, al was het dan in zijn besten tijd in de oudheid dichter bevolkt dan heden ten dage. Nu weten wij heel goed, waarin ook een klein land de groote en trotsche mogendheden kan evenaren en overtreffen: op het gebied van kunst en van wetenschap, van uiterlijke en innerlijke beschaving. Maar ook in dit opzicht stelt ons het volk Israël in de oudheid teleur. Akkerbouw, handel, nijverheid hebben in het eigenlijke Palestina nooit een buitengewonen bloei bereikt of kunnen bereiken. Op het gebied van kunst, van wetenschap en van wijsbegeerte hebben de oude Israëlieten — afgezien van de dichtkunst — nooit iets gepresteerd, dat ons het recht zou geven hen met de Egyptenaren of Babyloniërs, laat staan met de Grieken, in één adem te noemen. Zelfs Salomo heeft zijn tempel niet kunnen bouwen zonder behulp van Phoenicische werklieden.

Nu weten wij natuurlijk, waarin de belangrijkheid van dit volk gelegen is: in zijn godsdienst. Slechts Israël heeft van alle volken der oudheid in zijn profeten en hun aanhangers heroën van den godsdienst voortgebracht, die den God hebben verkondigd, dien wij nog heden erkennen

---

1) De beteekenis van het Overjordaansche land in de geschiedenis van Palestina, inzonderheid van Israël, zou eens bij wijze van monografie moeten worden onderzocht en behandeld. Dit is, naar ik meen, nog nooit gebeurd.

2) Gen. 32 : 23—33; vgl. Hozea 12 : 5.

en beseffen als onzen God, en die de verhouding van dezen God tot de gemeenschap en tot den enkele met onvergankelijke waarheid en juistheid hebben gevoeld en beschreven.

Toch is er nog iets anders, dat juist over de verhalen omtrent de aartsvaders in het eerste boek des Bijbels een onvergelijkelijke charme verspreidt, waarvan ook degenen onder den indruk komen, die over het zooeven genoemde punt anders denken. Ik bedoel de bekoring van het idyllische.

In dit opzicht bestaat een eigenaardig verschil tusschen de verhalen in Genesis en die van Exodus en de volgende boeken. Reeds GOETHE heeft — terloops in ,,Dichtung und Wahrheit'' [1]) — op de ,,ungeheure Kluft'' gewezen, waardoor het tweede Bijbelboek van het eerste is gescheiden. Het probleem, door GOETHE met geniale intuïtie gevoeld, maar in het daarop volgend tijdperk van eenzijdig litterair-kritische belangstelling op den achtergrond geraakt, komt pas in onze dagen weer naar voren, sedert wij meer van de geschiedenis van dien grijzen voortijd beginnen te weten [2]).

De zaak is deze: Wij bevinden ons in de verhalen van Exodus en de op Exodus volgende boeken feitelijk in een andere geestelijke sfeer en atmosfeer dan in die van het boek Genesis. Exodus en de volgende boeken zijn allesbehalve idyllisch. Dat hangt niet alleen samen met de onderwerpen, die hiertoe weinig aanleiding gaven — de gruwelijke verdrukking in Egypte, de woestijntocht en de verovering van Kanaän: de geheele gedachtenwereld en zelfs het Godsbegrip zijn anders. In Exodus heerscht de strenge en ongenaakbare, schijnbaar willekeurige God, de ijverzuchtige Jahwè van den Sinaï, met zijn wonderen en zijn plagen, zijn geboden en verboden; in de Patriarchen-verhalen van Genesis heerscht de vriendelijke en vaderlijke Godheid, die ten slotte alles ten goede keert.

Het is niet mijn bedoeling nader in te gaan op de theologische zijde van dit vraagstuk. Laat ik slechts dit zeggen: wij hebben voor ons eigen godsdienstig leven en denken ook leeren waardeeren het heilige, het ontzagwekkende, het ,,mysterium tremendum'', het ,,Daemonische in Jahwè'', waarop VOLZ onlangs in een uitstekende verhandeling weer den nadruk heeft doen vallen [3]). Maar dichter bij het gevoelen en verlangen van onzen tijd staat toch de vredige, idyllische en optimistische gedachtenwereld van het boek Genesis.

De Patriarchen-verhalen in Genesis houden zich — de belangrijkste uitzondering in hoofdstuk 14 bespreken wij straks — niet bezig met de

---

[1]) GOETHE, *Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit*, 3. Teil, 12. Buch (ed. E. SCHMIDT, Insel-Verlag 1910, 5. Band, S. 374).

[2]) Vgl. vooral H. GRESSMANN, *Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie.* (1905), S. 129, Anm. 1; DEZ., *Mose und seine Zeit* (1913), S. 432 f.

[3]) P. VOLZ, *Das Dämonische in Jahwe* (Tübingen, 1924). Vgl. S. 41: ,,So ist der Gott des Alten Bundes kein überwundener Gott. Ich möchte viel eher sagen, dieser Zug des alttestam. Gottes und der Alttestam. Frömmigkeit . . . . ist etwas, was wir zurückgewinnen und bewusst behaupten müssen . . . . etwas Ursprüngliches und Ewiges.'' Zie verder: R. OTTO, *Das Heilige* (8. Aufl. 1922), Kap. 11: Das Numinose im Alten Test.

groote gebeurtenissen in het leven der volken. Dit is zoo opvallend, dat men zelfs de gissing heeft geopperd, dat de oudste verhaler (J_1) het land, waar Abraham binnentrekt, als onbewoond heeft beschouwd[1]). Wij worden de tenten en het familieleven der aartsvaders binnengeleid en wij vergezellen hen op hun vreedzame tochten binnen en buiten het land van belofte. Wij vertoeven in een wereld van vrede en rust, die met de militaristische en nationalistische stemming van Exodus en de volgende boeken niets heeft uit te staan. Zelfs een op zich zelf zoo afgrijselijk onderwerp, als in hoofdst. 22 wordt behandeld — een vader, die zijn eigen, eenigen zoon gaat offeren — weet de verhaler te omkleeden met de bekoring van het idyllische; en zelfs waar, zooals in hoofdst. 19, vuur en zwavel op Sodom en Gomorra valt, is dit slechts als een achtergrond, waartegen de uitredding van Lot en de zijnen te beter uitkomt. De moeilijkheden ontbreken niet; integendeel: het is zelfs de strekking van den grooten kunstenaar, die deze oorspronkelijk zelfstandige en beknopte verhalen tot een eenheid verwerkt heeft, ons te doen gevoelen, dat de God der aartsvaders juist tegen alle menschelijke verwachting en tegen alle tekortkomingen in Zijn plan ten uitvoer brengt en Zijne belofte gestand doet. De specifiek Israëlietische motieven zijn vervangen door de algemeen menschelijke. Het wonder blijft op den achtergrond. Vooral in de Jozef-verhalen — de eenige breed uitgevoerde novelle in het boek Genesis — doet de sfeer van het wereldrijk vergeleken bij de meer provinciale beperking van het zuiver Israëlietische bijna modern aan. Wij kunnen ons deze verhalen indenken, ons in de situaties verplaatsen, zonder te veel van ons eigen voelen en denken op te geven. De perken van het nationalisme zijn doorbroken, en wij leven in deze verhalen in een wereld, waarin tenslotte alles terecht komt.

Met een zeker heimwee kunnen wij uit onze dagen van verwikkeling en strijd naar deze eenvoudige, ideale, optimistische wereld terugverlangen. Ik noemde zooeven den naam van GOETHE. Het was ongeveer een eeuw vóór het uitbreken van den wereldoorlog, dat deze de beroemde inleidende woorden dichtte tot zijn *Westöstlicher Divan:*

,,Nord und West und Süd zersplittern,
,,Throne bersten, Reiche zittern,
,,Flüchte du, im reinen Osten
,,Patriarchenluft zu kosten . . . . . .''.

Heden is ook het Oosten geen veilige toevlucht meer voor den dichter. Maar is het dit wel ooit geweest? Of is de ,,Patriarchenluft'', al dat idyllische en optimistische in de Patriarchen-verhalen slechts een dichterlijke illusie? Is er voor den historicus een weg, het tijdperk en de geschiedkundige waarde van deze verhalen te bepalen?

Men heeft het vraagstuk, waarvoor ik Uwe belangstelling vraag,

---

1) BERNH. LUTHER bij ED. MEYER, *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme* (1906), S. 156 f.

genoemd „das jetzt brennende Problem der alttestamentlichen Religionsgeschichte". [1]) Inderdaad: zijn Abraham en de zijnen slechts ideale figuren, voortgebracht door de verbeelding van dichters bij de gratie Gods en als het ware geprojecteerd tegen den donkeren achtergrond der Praehistorie: dan zal onze aesthetische en ook onze godsdienstige waardeering er niet minder om zijn; maar als historici en als archaeologen behoeven wij ons dan niet veel met deze aartsvaders bezig te houden.

Zoo staat het echter niet. Er valt wel degelijk door al dat dichterlijke en idyllische heen een historische achtergrond te bespeuren. Men heeft de bijbelsche aartsvaders willen opvatten als de gepersonifiëerde *heroës eponymi* van stammen, of ook wel als tot helden gedegradeerde goden. Maar elke poging om een van deze verklaringen stelselmatig toe te passen is mislukt. Men heeft gemeend, dat de tochten der aartsvaders door hun land van belofte en hun lotgevallen aldaar feitelijk niet veel anders zouden zijn dan een dichterlijke weerspiegeling van de tochten en lotgevallen der stammen van Israël bij hun verovering van dit land Kanaän. Ook deze verklaring is mislukt. Meer en meer begint men heden in te zien, dat in de Genesis-verhalen in ruimen omvang zelfstandige tradities verwerkt zijn, afkomstig van stammen of groepen van het Israëlietische volk, die wellicht niet eens mede in Egypte geweest zijn, die den Exodus en den tocht door de woestijn niet mee hebben gemaakt en die zelfs bij de verovering van het land Kanaän onder Jozua niet of nauwelijks waren betrokken [2]). Maar juist om dit hun zelfstandig en eigenaardig karakter verdienen deze Genesisverhalen de volle belangstelling ook van den historicus, en is een nauwkeurig onderzoek naar het tijdperk, waarin ons deze verhalen verplaatsen, met behulp van al de oude en nieuwe gegevens, die ons heden ten dage voor dit onderzoek ter beschikking staan, zeker niet overbodig.

Wij schrijven het jaar 1925. En nu vraag ik u in gedachte met mij terug te willen gaan naar hetzelfde jaar vóór het begin van onze jaartelling. Men verwijt ons Assyriologen wel eens, dat wij met jaartallen en eeuwen goochelen. Laat ik eerlijk zeggen, dat het jaar, dat ik met WEIDNER en MEISSNER als het jaar 1925/1924 vóór Chr. zou willen bepalen, door andere geleerden — zooals KUGLER, FOTHERINGHAM, SCHOCH — berekend wordt als een der jaren 1917, 1973 of 2037. [3]) Want weliswaar staan de namen der koningen van Sumer en Akkad met hun regeeringsduur zelfs voor een nog veel vroeger tijdperk zonder

---

[1]) ED. KÖNIG, in: *Neue Kirchl. Zeitschr.* 31 (1920), S. 298—312.

[2]) Vgl. de korte en bondige formuleering door S. A. COOK in: *The Cambridge Ancient History*, Vol. II (1924), p. 360: "not all Hebrews or Israelites went down into Egypt those who remained in the land would have traditions of settlement very different from those who took part in the Exodus; and of these traditions Genesis preserves fragments."

[3]) E. F. WEIDNER, *Die Könige von Assyrien* (MVAG. XXVI, 1921, 2), S. 45; B. MEISSNER, *Babylonien und Assyrien*, 2. Band (1925), S. 446; P. KUGLER, *Von Moses bis Paulus* (1922), S. 497; C. SCHOCH, *Ammizaduga* (Berlin-Steglitz) 1925; DEZ., *Die erste Dynastie von Babylon*, in: Klio XX/1 (1925), S. 107—109; ED. MEYER, *Die ältere Chronologie Babyloniens, Assyriens und Ägyptens* (1925), S. 25.

lacune vast. Maar menige van deze dynastieën en koningen, die in de oude lijsten achtereenvolgens worden opgenoemd, hebben feitelijk gelijktijdig geregeerd en er blijft een speling van ongeveer 120 jaar, die ook door ingewikkelde berekeningen (op grond van astronomische gegevens en van de dateeringen van den oogst in de koopcontracten) nog niet kon worden verwijderd.

Dat jaar is een groot jaar geweest in de geschiedenis der oudheid. In Babylon regeerde, sedert 30 jaar, Hammurabi, de groote koning en wetgever. Hij was feitelijk geen echte Babyloniër, maar een Amoriet: zijn geheele dynastie wordt door lateren aangeduid als de Amorietische [1]). Maar hij wist zijn macht en invloed geleidelijk uit te breiden en was al gedurende de eerste dertig van zijn 43 regeeringsjaren een der eerste vorsten van zijn tijd: niet alleen door overwinningen, maar vooral ook door werken des vredes. In het bedoelde jaar 1925 nu is aan Hammurabi de groote slag gelukt, die Babylon tot den rang van wereldhoofdstad verhief. In dat jaar heeft hij den laatsten koning der dynastie van Larsa, Rim-Sin, en zijn machtige bondgenooten, de Elamieten, verslagen. Hierdoor werd hij de erfgenaam van diens aanspraken, titels en bezittingen; van toen af beschouwden zich de vorsten van Babylon als heeren van de menschheid, ja van het heelal. Jubelend zongen de dichters hun held en koning toe: [2])

„Enlil heeft u de heerschappij verleend,
  Gij dan, op wien wacht gij dan nog?
Sin heeft u vorstelijke waardigheid verleend,
  Gij dan, op wien wacht gij dan nog? . . .

Moge aan de vier uiteinden der aarde
  Tot in verre toekomst uw naam weerklinken!
Moge een uitgestrekte menigte tot u smeeken
  En zich eerbiedig voor u neigen! . . .

Hij heeft de grootheid van zijn macht
  Roemvol getoond tot in lengte van dagen:
Hammurabi, de Koning, de machtige held,
  Die den vijand vernietigt gelijk een stormwind ten strijde! . . .

Hij verdelgt zijn tegenstanders
  Gelijk een leemen beeld,
En hij opent zich den toegang
  Tot de ontoegankelijke bergen!"

---

1) Vgl. E. F. WEIDNER, a. w., blz. 40.

2) L. W. KING, *The Letters and Inscriptions of Hammurabi* (1898—1900), No. 60 (Vol. III. p. 173 ff.). In spijkerschrift is deze hymne (in twee talen, Sumerisch en Akkadisch) ook gepubliceerd in de *Cuneiform Texts*, Part XXI, 40—42. Een Nederlandsche vertaling van het geheel gaf ik in de *Stemmen des Tijds* IV (1914), blz. 268 v.

Hammurabi, de wetgever, de koning, de machtige held: wordt zijn naam inderdaad ook in den Bijbel vermeld, en wordt hij daar, zooals velen meenen, als tijdgenoot genoemd van den aartsvader Abraham? En moeten wij dus, om het tijdperk van Abraham te bepalen, ongeveer dubbel zooveel jaren terugtellen als ons eigen jaartal 1925 opgeeft? Reeds in 1887 heeft een der grondvesters der Assyriologie, EBERH. SCHRADER, den Babylonischen koning Hammurabi vereenzelvigd met den in Genesis 14 vermelden koning Amraphel van Sinear, en deze vereenzelviging met de bijbehoorende tijdsbepaling is voor velen sindsdien een soort van dogma geworden. Maar deze vereenzelviging is onmogelijk, zoowel om taalkundige als om historische en tijdrekenkundige redenen. Hierbij moet ik even stilstaan.

Genesis 14 is een eigenaardig hoofdstuk. Bij geen der litteraire bronnen kan het gerangschikt worden en ook in ander opzicht valt het buiten het kader. De bekoring van het idyllische ontbreekt. Opeens zien wij ons verplaatst in de harde werkelijkheid. Op het eerste gezicht krijgen wij een indruk van nauwkeurigheid. Terwijl wij in de overige verhalen — en dit geldt ook van Exodus — telkens opnieuw teleurgesteld worden in onze hoop op historische namen en op verdere aanknoopingspunten voor het onderzoek, vinden wij in dit ééne hoofdstuk een bijna verwarrende hoeveelheid van dergelijke gegevens. De namen van koningen worden vermeld, met de landen of steden, waarover zij regeeren, de oorlogen, die zij voeren, de veldslagen, die zij leveren. En dit zijn nu eenmaal de dingen — hoezeer men het moge betreuren — waarmede de historie zich bezig houdt. Ook de aartsvader verschijnt niet als een vreedzaam herder, maar in een hoedanigheid, waarin wij hem anders niet kennen: als krijgsheld, die de legers van deze koningen verslaat en die ook op politiek terrein een rol weet te spelen in het Kanaän van die dagen.

Het hoofdstuk toont de sporen van latere bewerking; vele bijzonderheden, waardoor het in zijn tegenwoordig verband vastgeknoopt is aan den ondergang van Sodom, maken bij nader toezien niet den indruk van het historische; ook niet alle namen: de koningen van Sodom en Gomorra met hun bondgenooten worden al door hun namen gebrandmerkt als booswichten en goddeloozen. Maar de namen van hun vier tegenstanders: Amraphel, Arjok, Kedorlaomer en Tid'al, kunnen niet verzonnen zijn.

Negen jaar geleden, in de *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* van 1916, heb ik deze namen opnieuw onderzocht en gepoogd aan te toonen, dat de vergelijking Amraphel = Hammurabi verkeerd is en dat men Abraham behoort te scheiden van den grooten Babylonischen koning en van diens tijdperk. [1]) Mijn resultaat was dit: Wij moeten onderscheiden tusschen twee groote en twee kleine koningen.

---

[1]) F. M. TH. BÖHL, *Die Könige von Genesis 14*, in: ZAW. 36 (1916), S. 65—73; A. JIRKU, *Altorientalischer Kommentar zum Alten Test.* (1923), S. 57 f. Vgl. ook CHILP. EDWARDS, *The Hammurabi-Code and the Sinaitic legislation* (1921, Append. B), waar de vergelijking Amraphel = Hammurabi eveneens als onwaarschijnlijk wordt afgekeurd.

De beide groote zijn *Kutir-laqamar*, koning van Elam, en *Tidʿal* of *Tudʿalia*, koning van Ḫatti. Deze beiden zijn nauw met elkaar verbonden, en hun macht schijnt zich uit te strekken tot in het Oosten en Zuiden van Palestina. Lang behoeft deze rechtstreeksche invloed niet te hebben geduurd: vs. 4 spreekt van twaalf jaar. Dat de beide koningen persoonlijk aan de expeditie deelgenomen hebben, is onwaarschijnlijk; hun naam wordt genoemd, omdat hun gezag in 't spel is. Zij sturen de vorsten van twee kleine stedelijke gewesten, die wij waarschijnlijk aan den boven- en aan den middelloop van den Eufraat moeten zoeken, op de opstandelingen af: *Amur-apil* en *Ârjaka*. Het is een straf- en strooptocht; te groot mogen wij ons de troepenmacht niet denken; vandaar ook, dat in korten tijd zoo groote afstanden worden afgelegd. Door het verrassende ingrijpen van een veel kleiner aantal Hebreeërs onder Abraham worden zij verslagen, moeten hun buit achterlaten en op den kortsten weg terugtrekken. Voor de Hebreeërs was dit het eerste groote wapenfeit op den bodem van Kanaän.

Dit beeld kan ik nu in enkele bijzonderheden aanvullen: ook op grond van de studiën van Dr. W. F. ALBRIGHT, den scherpzinnigen en energieken directeur der ,,American school of oriental research'' in Jeruzalem, die — gedeeltelijk langs andere wegen — soortgelijke resultaten bereikt heeft [1]). De overgeleverde uitspraak der namen Amraphel en Kedorlaómer is te verklaren door tendentieuze vocalisatie. Als namen van afgodendienaars werden zij door de latere Joden uitgesproken met de klinkers van Hebreeuwsche scheldwoorden: *ʿarāphel* ,,duisternis'' en *labóšet* ,,te schande!'' [2]). De in de LXX overgeleverde vorm luidt *Amarphal*; dat lijkt al heel weinig op den naam Chammu-rabi — van de spelling met *p* is men teruggekomen — en nog minder op *Ammu-rawiḥ*, de ,,Amorietische'' vorm van dezen naam [3]). Daarentegen bestaat voor een naam als *Amurru-âpil* of *Amurru-âpili* ,,de god Amurru is mijn antwoorder (belooner)'' juist in de Kassietische periode menige analogie [4]). Weliswaar heet geen enkele der ons bekende koningen van Babylon zoo. Maar het land *Sinʿar*, waarover deze Amraphel of Amur-âpil regeert, wordt juist in oorkonden uit het genoemde Kassietische tijdvak uitdrukkelijk van Karduniaš of Babylon onderscheiden. De naam is in Singara (tegenwoordig *djebel Sinǧar*) teruggevonden, volgens ALBRIGHT het oude landschap Ḥana met de hoofdstad Tirḳa, even ten Zuiden van de uitmonding van den Ḥâbur. Hier begint feitelijk de Mesopotaamsche vlakte;

---

1) W. F. ALBRIGHT, *Revision of early Hebrew Chronology*, in: Journ. Palest. Or. Soc. I (1921), p. 119 ff.; Dez., *Shinar-Sangar and its Monarch Amraphel*, in: Am. Journ. Sem. Lang. Lit. 40 (1924), p. 125—133.

2) Vgl. F. M. TH. BÖHL, *Volksetymologie en woordspeling in de Genesis-verhalen* (Mededeel. der Kon. Acad., afd. Letterk. Deel 59, Ser. A. No. 3, 1925), blz. 7 v.

3) In een oorkonde uit Ḥana, vgl. LUCKENBILL, Journ. Am. Or. Soc. XXXVII, p. 250 f.

4) B. GEMSER, *De beteekenis der persoonsnamen voor onze kennis van het leven en denken der oude Babyloniërs en Assyriërs* (Proefschr. Groningen 1924), blz. 112 et passim.

het is dus begrijpelijk dat door de Israëlieten in lateren tijd de naam van dit het dichtst bij Palestina gelegen landschap op de geheele vlakte werd toegepast. Volgens ALBRIGHT zou deze Amraphel de ongenoemde koning van Ḫana zijn, die volgens het opschrift van Agum II (c. 1598—1579) kort vóór diens tijd Babylon veroverd en de godenbeelden van daar naar zijn hoofdstad gebracht heeft [1]). Juist de naam van den onmiddellijken voorganger van dezen Agum, die 18 jaar over Babylon regeerde, is niet overgeleverd. Het zou verleidelijk zijn, hem met den gezochten usurpator Amraphel te vereenzelvigen, die dan ten slotte toch ook koning van Babel zou zijn, en wel omstreeks 1600 (niet zooals ALBRIGHT veronderstelt, 1700) v. Chr. Ook de zoogen. Chedorlaomer-tablets [2]) zouden op deze verovering van Babel door den koning van Ḫana of Sinʿar kunnen slaan. Maar dit is onzeker.

Zeker is volgens mijn overtuiging de identificatie van den vierden koning: *Tidʿal.* De naam van dezen „koning der natiën", vroeger de meest raadselachtige van de vier, is feitelijk de eenige, die in de bronnen buiten het Oude Testament is teruggevonden. Niet minder dan drie (of zelfs vier) koningen van het rijk der Hethieten, dat tijdelijk een groot gedeelte van West-Azië omvatte, heetten *Tudʿalia.* Dit is, ook blijkens Egyptische opschriften, de juiste spelling van den naam, die in spijkeropschriften meestal *Dudḫalia* of *Tudḫalijaš* geschreven wordt. De laatste syllabe *-ia* of *-ijaš* is een uitgang van eigennamen; *d* staat vaak voor *t*; de *ḫ* is slechts een ademdruk (ʿ): de naam werd feitelijk *Tudʿal* of *Tidʿal* uitgesproken.

In het genoemde artikel van 1916 aarzelde ik nog, omdat de beide eenige toen bekende Hethietische koningen van dezen naam (grootvader en kleinzoon) omstr. 1250 en 1200 v. Chr. regeerden: dus voor het tijdperk der aartsvaders stellig te laat. Verleden jaar, in 1924, kon ik in hetzelfde tijdschrift meedeelen, dat reeds een der vroegere Hethietische koningen, de grondvester van hetgeen men bij de Hethieten (naar Egyptisch voorbeeld) het „Nieuwe Rijk" zou kunnen noemen, eveneens *Tudʿalia* heette [3]). Als grondvester en wederoprichter van het rijk — wij weten o.a. van hem, dat hij de toen reeds machtige stad Aleppo veroverd en verwoest heeft — moet Tudʿalia I een vorst geweest zijn, die den naam „koning der natiën" stellig verdiende [4]). Zijn vereenzelving met den bijbelschen Tidʿal ligt voor de hand. Indien wij zijn tijd kunnen bepalen, hebben wij een vast punt gewonnen voor het in Genesis 14

---

1) *Keilinschriftl. Biblioth.* III/1, S. 134 f.

2) A. JEREMIAS, *Die sogenannten Kedorlaomer-Texte* (MVAG. XXI, 1916), S. 77. f.

3) F. M. TH. BÖHL, *Tudʿalia I, Zeitgenosse Abrahams, um 1650 v. Chr.*, in ZAW. 42 (1924), S. 148—153. Vgl. ook al: *Genesis* (Tekst en Uitleg I/1, 1923), S. 122 v. De daar gegeven tijdsbepaling berustte in hoofdzaak op een vroegere dateering der eerste Babylonische dynastie, vgl. boven blz. 11, noot 3.

4) E. F. WEIDNER, *Politische Dokumente aus Kleinasien* (Boghazköi-Studien 8. Heft, 1923) S. 82 f.; F. SCHACHERMEYER, Or. Lit. Zeit. 24 (1921), Sp. 66 f. Vgl. ook HROZNÝ, JSOR. 6 (1922), p. 67.

veronderstelde tijdperk, en daarmede tevens voor Abraham — gesteld, dat deze een historische figuur is — en voor het tijdperk der aartsvaders in het algemeen.

Van twee kanten nu kunnen wij zijn tijd benaderen. Is 1925 v. Chr. het dertigste jaar van Hammurabi, dan is het laatste jaar der eerste Babylonische dynastie („dynastie van Amurru) het jaar 1758. In dit jaar hebben de Hethieten Babylon veroverd en aan de regeering van koning Samsuditana een eind gemaakt. De Hethietische koning, aan wien dit gelukt is, heette Muršiliš [1]). Deze Muršiliš heeft nog vijf opvolgers gehad, die eveneens met hun namen en belangrijkste regeeringsfeiten in de oorkonden uit Boghaz-keui vermeld worden. Als wij veronderstellen dat hij zelf tot c. 1730 geregeerd heeft en aan ieder van de opvolgers (met FORRER) een regeeringsduur van rond 25 jaar geven, zullen wij niet ver bezijden de waarheid blijven. Daarop volgt, wellicht met een lacune, de nieuwe dynastie onder Tudʿalia I. Het jaar 1600 v. Chr. kunnen wij dus beschouwen als terminus a quo.

Den terminus ad quem — 1450 — bereiken wij door van Suppiluliuma, den grootsten koning der nieuwe dynastie, terug te rekenen: hij regeert van 1411 af, en Tudʿalia I is in het gunstigste geval zijn grootvader geweest, waarschijnlijk echter nog eenige generaties verder verwijderd [2]). Een tijdsbepaling op jaar en dag is vooralsnog ondoenlijk; maar ons resultaat is ook zonder dat belangwekkend genoeg: het gezochte tijdperk is gelegen in de 150 jaar tusschen 1600 en 1450 vóór Chr.

Raadplegen wij nu, eer wij verder gaan, de Bijbelsche Chronologie. Een vast punt — voor zoover hier van vastheid sprake kan zijn — is 970 als het jaar, dat Salomo den tempel bouwde. Rekenen wij van hier terug op grond van alle gegevens (de 480 jaar tusschen den Uittocht en Salomo, de 430 jaar in Egypte en de hooge leeftijden der aartsvaders), dan verkrijgen wij voor Abrahams geboortejaar 2170, dus nog aanmerkelijk vroeger dan Hammurabi [3]). Maar deze berekening is verkeerd en methodisch ongeoorloofd. De getallen, waarop zij steunt, zijn kunstmatig en maken deel uit van een chronologisch schema: dat namelijk tusschen de geboorte van Abraham en den tempelbouw juist twaalf eeuwen zouden zijn verstreken. Dit schema is zuiver kunstmatig, en het vindt geen steun in de oudere bronnen. Uit deze oudere litteraire bronnen verkrijgen wij een ander beeld.

De Elohistische bron rekent blijkens Genesis 16 : 15 van Jozef en

---

1) F. HROZNÝ, *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi* (Boghazköi-Studien 3. Heft, 1919), S. 102 ff.; J. FRIEDRICH *Aus dem hethitischen Schrifttum* (Der Alte Orient 24, 3, 1925), S. 7 (§ 8 ff.).

2) Vgl. D. G. HOGARTH in: *The Cambridge Ancient History*, Vol. II (1924), p. 260. De splitsing in tweeën, zooals die op p. 699 (in de Hethietische kolom der koningslijst) voorgesteld wordt is een overbodige complicatie.

3) 480 (1 Kon. 6 : 1) + 430 (Ex. 12 : 40) + 130 (Gen. 47 : 9) + 60 (Gen. 25 : 26) + 100 (Gen. 21 : 5) jaren = 1200 jaar vóór 970 v. Chr. = 2170.

zijn broeders tot Mozes slechts vier generaties, dus van Abraham tot Mozes zeven: dat zijn (als wij van de schematische getallen in de priesterlijke bron afzien) nauwelijks 200 jaar. Hetzelfde blijkt uit Genesis 50 : 23 (eveneens uit deze oude Elohistische bron), waar niet minder dan drie of zelfs vier generaties saamgevat worden onder de 110 jaren, die aan Jozef worden toegeschreven. Ook de stamlijsten behelzen betrouwbaarder gegevens dan de kunstmatig berekende getallen. Volgens Exodus 6 : 16 — 20 zijn Mozes en Aäron al het derde geslacht sedert Levi: ook dit tijdvak kan dus nauwelijks veel langer zijn dan één eeuw. Hetzelfde geldt van het tijdperk tusschen den woestijntocht en de eerste koningen. Blijkens de overoude lijst der koningen van Edom, die ons in Genesis 36 : 31 — 39 is overgeleverd, regeerden acht koningen over Edom, voordat er een koning was over Israël. Berekenen wij elke regeering weer op rond 25 jaar, dan verkrijgen wij een tijdperk van twee eeuwen. Nu was er blijkens Numeri 20 : 14 reeds ten tijde van den woestijntocht een koning van Edom. Wij hebben niet het recht deze vermelding te beschouwen als een anachronisme; maar dan volgt hieruit onmiddellijk, dat het tijdperk tusschen den woestijntocht en koning Saul niet veel langer kan geweest zijn dan twee eeuwen. Hetzelfde blijkt ten slotte uit den stamboom van koning David (Ruth 4 : 18 — 22): David het tiende geslacht sedert Juda; ook dat veronderstelt, hoe men over de bijzonderheden moge denken, geen langer tijdvak dan drie of vier eeuwen. De stamlijsten behelzen over 't algemeen goed, oud materiaal. Maar de latere bewerkers hebben, om hun schema van 12 eeuwen te vullen, de generaties aanvankelijk op honderd, daarna op veertig jaren berekend. Hiervan moet de historicus afzien. De tijdelijke afstand tusschen Abraham en David bedroeg volgens de beste en betrouwbaarste gegevens, die in het Oude Testament zelf overgeleverd zijn, ten hoogste zes eeuwen, waarschijnlijk minder, in geen geval meer.

Laat ik U niet langer ophouden met droge getallen en berekeningen. Wij bereiken van twee verschillende zijden hetzelfde resultaat, en dit resultaat is belangrijk. Wij moeten het tijdperk der aartsvaders eens en voor goed losmaken van den bloeitijd der eerste Babylonische dynastie en van het Egyptische Middenrijk. Abraham is niet de tijdgenoot van Hammurabi; zijn tijdperk, zooals dit in den Bijbel zelf wordt verondersteld, is niet de twintigste eeuw vóór Chr., maar de tijd der Kassieten en de begintijd van het Egyptische Nieuwe Rijk onder de Farao's der 18e dynastie.

L'histoire se répète. De nieuwe onderzoekingen hebben, zooals men weet, onze kennis van de geschiedenis der menschheid verdubbeld. Als men het rijk van Sumer en Akkad en het Oude Rijk in Egypte met zijn voortzetting in het Middenrijk mag vergelijken met de klassieke Oudheid, dan moet men het tweede vóór-christelijke millennium met zijn nieuwe groepeering van rassen en volken beschouwen als de Middeleeuwen: van 1200 begint de Nieuwe tijd, tot aan de Hellenen toe, die wij in dit verband kunnen beschouwen als de modernen.

Volgens dit schema nu valt het tijdperk der aartsvaders niet in de

grijze oudheid, maar in de middeleeuwen, ja in den „herfsttij der middeleeuwen". Hierdoor zijn de aartsvaders als het ware uit hun isolement verlost. Zij zijn geenszins door zooveel eeuwen van de latere geschiedenis van Israël gescheiden als men tot nog toe meestal vermoedde. Juist de periode van 1600 tot 1400 is voor Kanaän een bloeitijd geweest, een gouden eeuw, al stond het land toen onder de heerschappij der Egyptenaren. Dat blijkt ook uit de opgravingen. Van deze periode kon men later nog veel weten, ook door schriftelijke opteekeningen. Want deze periode is voor Kanaän hetzelfde geweest wat het Homerische tijdperk was voor de Hellenen. Ook wij weten er veel van: alleen dat onze kennis altijd meer of minder toevallig is. Een enkele vondst, zooals te El-Amarna, Boghaz-keui, de annalen van Thutmoses, het graf van Thoet-anch-amen, verspreidt opeens verblindend licht over bepaalde streken en jaren. Daarvoor, daarna is alles weer donker. Toch is er wellicht geen enkel decennium meer in dezen „herfsttij der middeleeuwen", waar wij niets van weten, en elke nieuwe opgraving vermeerdert onze kennis.

De aartsvaders tijdgenooten der 18e dynastie. Kunnen wij de hypothese staven, tegenwerpingen ontzenuwen? Ik verwacht in de eerste plaats de bedenking, dat het historisch milieu in deze verhalen (voorzoover de idylle niet buiten elk historisch milieu staat) niet dat van de handelende personen, maar dat van de dichters en verhalers zelf is, welke de toestanden en denkbeelden van hun eigen tijd (dus laten wij zeggen van de tiende of negende eeuw vóór Chr.) onwillekeurig toepassen op het tijdperk, waarvan zij vertellen.

Hiertegenover heeft vooral KITTEL gegevens verzameld, die hij „Glaubwürdigkeitsspuren" noemt: bewijzen van zelfstandige herinneringen en tradities, waarin niet het beeld der tiende of negende eeuw, maar dat van een vroeger tijdperk wordt weerspiegeld[1]). Wij willen zijn betoog niet herhalen; wij willen slechts aantoonen, dat op grond van deze sporen geen ander tijdperk dan de 16e en 15e eeuw in aanmerking kan komen.

Wij keeren weer even terug tot Genesis 14. De tweede van de vier koningen, *Ariok*, *Ârjak*, *Ârjaka*, is stellig niet te vereenzelvigen met Rim-Sin, den door Hammurabi in 1925 verdreven koning van Larsa. Zijn naam is veeleer Arisch-Indogermaansch[2]). Van omstreeks 1400 vóór Chr. af zijn Indogermaansche namen, zooals men uit de El-Amarna-brieven weet, ook in Syrië en Palestina ruim verspreid. Door de oorkonden uit Boghaz-keui werd onze kennis omtrent deze

---

1) R. KITTEL, *Geschichte des Volkes Israel*, I, (5. u. 6. Aufl., 1923), S. 259—270. Vgl. ook in mijn beknopte verklaring van *Genesis* (Tekst en Uitleg I/1, 1923), blz. 19, 112—114.

2) ZAW. 36 (1916), S. 67 en 70. De poging van F. HOMMEL in Bibl. Zeitschr. 15 (1920), S. 213—218, om Ariok toch langs een wanhopigen omweg met Rim-Sin te vereenzelvigen, is meer scherpzinnig dan overtuigend.

belangrijke Arisch-Indogermaansche volksverhuizing verder aangevuld. Zoowel in de rijken van Ḥatti alsook in die van Ḥarri en Mittanni vormden de Indogermanen een „Oberschicht", een leidende bevolking, die ook op de taal en op de beschaving haar stempel heeft gedrukt. Natuurlijk is deze beweging geleidelijk gegaan. Vóór 1600 vóór Chr. mogen wij aan den Eufraat en in Syrië geen Indogermanen verwachten. Het rijk der Mittanni en der Ḥarri heeft zijn bloeitijd gehad in de 16e eeuw. Volgens Genesis 11 : 31 v. (vgl. 12 : 4 v.; 27 : 43; 28 : 10; 29 : 4) is de streek van *Ḥarrân* (het latere Carrhae) de woonplaats der aartsvaders geweest, vanwaar Abraham naar Kanaän trekt en waarheen ook Jakob tijdelijk terugkeert. Nergens in de opschriften uit het Sumerische en het oud-Babylonische tijdperk wordt de naam van deze beroemde stad van den Maangod vermeld. De reden is eenvoudig deze, dat deze stad pas door de Ḥarri gesticht is en als de hoofdstad van hun rijk haar naam *Ḥarrân* heeft ontvangen [1]). De inval van deze onder Indogermaansche leiding staande stammen in de 17e en 16e eeuw zal de rechtstreeksche aanleiding geweest zijn, dat de Hebreeuwsche stammen en geslachten uit Mesopotamië zijn verdrongen en nieuwe woonplaatsen hebben gezocht in Kanaän en de omliggende landen.

Het rijk der Ḥarri heeft niet lang bestaan. Zij zijn op hun beurt verdrongen door de Arameeërs: Semietische stammen, die van ongeveer 1500 v. Chr. af geheel Syrië en Mesopotamië in bezit nemen. Als dus Laban, de oom van Jakob, uitdrukkelijk als Arameeër gekenschetst wordt, evenals ook (in Deuteron. 26 : 5) de voorvaders der Israëlieten zelf, dan is dit in de 15e vóór Chr. volkomen in overeenstemming met de ons bekende feiten. In elk ander tijdperk zou het een anachronisme zijn: vóór dien tijd, omdat er nog geen Arameeërs waren; na dien tijd, omdat de verhouding tusschen Hebreeërs en Arameeërs ondanks hun nauwe verwantschap toen allesbehalve vriendschappelijk was.

Na zijn vestiging in Kanaän wordt Hebron, het oude Kirjat-Arba, de stad van Abraham. Volgens een oude glosse in Num. 13 : 22, (die oorspronkelijk wellicht aan het slot van Gen. 13 stond [2])) werd Hebron gebouwd zeven jaar vóór de Egyptische stad Zoan of Tanis. Ed. Meyer heeft indertijd gepoogd aan te toonen, dat de Egyptenaren inderdaad een aera van Tanis kenden en dat op grond hiervan een nauwkeuriger tijdsbepaling mogelijk zou zijn. Een opschrift uit het eerste jaar van Ramses II, dus uit het jaar 1290, zou gedateerd zijn uit het jaar 400 van deze aera, die dus met 1690 begint [3]). Inderdaad was Tanis een hoofdstad der Hyksos, die toen over Egypte regeerden. Ook deze (weliswaar onzekere) berekening zou een argument kunnen zijn voor een tijdsbepaling van Abraham pas na het begin van deze aera. Onafhankelijk hiervan en feitelijk van grootere waarde is de volgende over-

---

1) De verklaring „straatweg, karavaanweg" is volksetymologie.

2) Vgl. A. Jirku, ZAW. 39 (1922), S. 312 f.

3) Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* I/2 (3. Aufl., 1913), § 305; het opschrift: J. H. Breasted, *Ancient Records of Egypt*, Vol. IV, § 880.

weging. Blijkens Gen. 23 is Hebron in het aartsvaderlijk tijdperk in het bezit geweest van de Hethieten. Nu zijn er inderdaad enkele gegevens, op grond waarvan het niet onwaarschijnlijk kan worden geacht, dat de Hethieten hun rijk en hun invloed zoo ver naar het Zuiden hebben uitgebreid [1]). Maar dat kan onmogelijk vroeger geschied zijn dan na den val van het machtige rijk der Hyksos. Pas toen, dus van omstr. 1600 v. Chr. af, hebben de Hethieten onder Tudʿalia I en zijn opvolgers aan een uitbreiding van hun rijk ook over Syrië en Palestina kunnen denken, en pas van dit tijdstip af begint hun rivaliteit met Egypte en een eeuwenlange strijd om de oppermacht, welke strijd door de veroveringstochten van Thutmoses III voorloopig in het voordeel van Egypte beslist werd.

De derde van de vier verbonden koningen in Gen. 14 is Kedor-Laómer van Elam. Zijn naam is goed Elamietisch [2]); elke nadere bepaling is om de eenvoudige reden onmogelijk, dat er juist tusschen 1900 en 1400 de groote lacune is in onze kennis der Elamietische geschiedenis. Onze gegevens zijn te schaarsch dan dat men zou mogen werken met het argumentum e silentio. Slechts één tegenwerping wil ik weerleggen: de bewering namelijk, dat een overheersching der Elamieten over bepaalde streken van het Overjordaansche land ten tijde van het Nieuwe Rijk, onder de Faraos der 18e dynastie, onmogelijk zou geweest zijn, vóór dien tijd echter niet [3]). Hiertegenover zou ik de stelling willen verdedigen, dat zoo iets juist gedurende de heerschappij der Hyksos, die in Syrië en Palestina het middelpunt van een geweldig rijk hebben gehad, onmogelijk moet worden geacht. Ook onze vroegere ambtgenoot WILH. WEBER zegt in een zooeven in druk verschenen lezing over: *Die Staatenwelt des Mittelmeeres in der Frühzeit des Griechentums* [4]) van den Hyksoskoning Chian: „Er und seine Nachfolger müssen das grösste Reich, welches die Welt bis dahin gesehen hatte, ihr Eigen genannt haben." Pas na den val van dit Rijk, dus van omstreeks 1600 v. Chr. af begon de strijd om de erfenis, en het is zeker mogelijk, dat ook Elam zich hierbij niet onbetuigd heeft gelaten, maar over het machtelooze Babylonië heen een verbond heeft gesloten met het opkomende rijk der Hethieten.

Het ontbrekende materiaal over Elam zou volop ter beschikking staan, indien G. HÜSING met zijn hypothese gelijk had, dat de bevolking der *Ḥabiri* of *Ḥapiri* — wier indentiteit sedert het bekend worden der oorkonden van El-Amarna al zooveel hoofdbrekens gekost heeft — opgevat moet worden als bewoners van het land *Ḥapir(ti)*, d.i. de inheemsche

---

1) F. M. TH. BÖHL, *Kanaanäer und Hebräer* (Leipzig 1911), S. 27 ff.

2) „De knecht van den god (godin?) Laqamar (Lagamal)." De volle Elamietische vorm van dezen naam zou moeten luiden: *Kuti-r Laqamar-ri* (mededeeling van Prof. C. VAN GELDEREN).

3) B.v. O. PROCKSCH, *Die Genesis* (2. u. 3. Aufl. 1924), S. 513: „Man mag die Ostkönige zeitlich ansetzen, wie man will, so kann doch ihr Zug nicht nach der Hyksoszeit erfolgt sein; denn seit dem 16. Jahrhunderd hätte ihnen das starke ägyptische Neue Reich der 18. Dynastie einen solchen Raubzug unmöglich gemacht."

4) Stuttgart 1925, S. 19. Vgl. over dit „Grossreich" der Hyksos ook KITTEL, *Geschichte des Volkes Israel* I. (6. A. 1923), S. 74 f.

naam voor het land Elam, dus als Elamieten [1]). In dit geval zou men aan de Elamieten een verre verspreiding en een onverwacht grooten invloed moeten toekennen: ver buiten de grenzen van hun Oostelijk bergland, tot Palestina en zelfs Egypte toe. Men heeft deze hypothese wel eens te haastig van de hand gewezen, omdat zij niet overeenkomt met de overige ons bekende gegevens.

Door de meeste onderzoekers worden deze *Habiri* (ook wel, ideografisch, *Sa-Gaz* geschreven) vereenzelvigd met het volk, dat ons in dit verband het naast aan het hart ligt: met de Hebreeërs. Taalkundig ligt deze vereenzelving niet voor de hand; maar de mogelijkheid is niet te ontkennen [2]). En van historisch standpunt gezien kan de ruime verspreiding van deze bevolking beter in overeenstemming worden gebracht met de bijbelsche gegevens omtrent de Hebreeërs dan met hetgeen wij van de Elamieten in dit tijdperk weten. Men vindt hen niet alleen in de El-Amarna-brieven, waar de vorsten van Syrië en Palestina den Farao met klachten overstelpen, dat deze menschen overal indringen en het geheele land in bezit nemen; men vindt hen als soldaten in dienst der Babylonische koningen al vermeld in oorkonden uit de dagen van Hammurabi en Rim-Sin en wellicht nog eerder; de god van deze vermeende Hebreeërs heeft naast andere goden zijn altaar in de Assyrische hoofdstad Assur; ,,Hebreeërs'' worden vermeld in de oorkonden uit Boghaz-keui en hun goden worden naast andere goden ook aangeroepen in de verdragen, die door de koningen van het rijk der Hethieten met naburige volken of vorsten werden gesloten.

Nog ingewikkelder wordt de zaak, als men hierbij ook nog de vermeldingen uit de Egyptische opschriften neemt van een bevolking, waarvan de naam ongeveer met dezelfde letters gespeld wordt. Men vindt hen als soldaten bij het beleg van de Palestijnsche stad Joppe door de Egyptenaren ten tijde van Thutmoses III (nog vóór 1450 v. Chr.); en als verdedigers van Beth-Sean bij het beleg van die stad door Farao Sethos I (omstreeks 1300 v. Chr.) [3]); voorts in Egypte als soldaten en werklieden nog ten tijde van Ramses IV (omstreeks 1100 v. Chr.).

---

[1]) G. Hüsing, *Die einheimischen Quellen zur Geschichte Elams* I (1916). S. 94 (en S. 89 f. over de juiste lezing van deze benaming). Vgl. ook: A T. Clay, *Personal names from Cuneiform Inscriptions of the Cassite Period* (New Haven 1912), inleiding.

[2]) Vgl. thans vooral: A. Jirku, *Altorientalischer Kommentar zum Alten Test.* (1923), S. 50 f.; en *Die Wanderungen der Hebräer im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.* (= Der Alte Orient, Band 24, Heft 2, 1924). De bezwaren, die in den allerlaatsten tijd door P. Dhorme, B. Landsberger en H. Gressmann tegen deze identificatie geopperd werden, zijn mij bekend.

[3]) Blijkens het (nog niet gepubliceerde) opschrift der te Beth-Sean gevonden stèle van Sethos I (thans in het museum der *British school of Archaeology* te Jeruzalem) moet ,,*Apûriû*'' toch wel een volksnaam zijn en geen appellativum. Vgl. voorloopig: *The Museum Journal* (University of Pennsylvania), Vol. XIV (1923), p. 6. Hiermede heeft H. P. Blok bij de behandeling van deze kwestie in zijn Leidsch proefschrift (*De beide volksverhalen van Papyrus Harris 500 Verso*, Leiden 1925, blz. 9 vv.) nog geen rekening gehouden.

Wij durven dit probleem, dat door elke nieuwe vondst slechts ingewikkelder wordt, niet met zekerheid beslissen. De mogelijkheid, dat op al deze plaatsen hetzelfde volk, en dan niet de Elamieten, maar de Hebreeërs bedoeld is, valt niet te ontkennen. Uitdrukkelijk worden de aartsvaders met dezen naam aangeduid [1]). Hun verblijf in Ur der Chaldeeën zou worden bevestigd door de vermeldingen der *Ḥabiri* in het oud-Babylonische tijdperk; hun verblijf in Mesopotamië, waar zij blijkens Jozua 24 : 2 „andere goden hebben gediend", door de vermeldingen *Ḥabiri* met hun goden in de teksten uit Assur en Boghaz-keui: hun verovering van Kanaän en hun verblijf in Egypte door de gegevens in de El-Amarna-brieven en in de Egyptische opschriften. Maar dat is onzeker, en de juistheid van onze tijdsbepaling is onafhankelijk van deze kwestie.

Één ding is zeker: wat wij in de El-Amarna-brieven lezen over deze *Ḥabiri* en over de wijze, waarop zij het land in bezit nemen, kan niet in overeenstemming worden gebracht met de bijbelsche berichten omtrent de verovering van het land onder Jozua. Ook de nieuwste scherpzinnige poging door Dr. EDELKOORT in zijn boek over *Uittocht en Intocht* kan ik in dit opzicht niet geslaagd achten [2]). Hierbij komt, dat de verdrukking der Israëlieten in Egypte met den woestijntocht en al wat daarop volgt door de vermelding der steden Pithom en Ramses in Exodus 1 : 11 onoplosbaar vastgeknoopt is aan het tijdperk Ramses II, dus aan de dertiende eeuw vóór Chr., meer dan een eeuw na den tijd, waarvan ons de El-Amarnabrieven berichten.

Het Exodus-vraagstuk is het moeilijkste probleem der oudste geschiedenis van Israël. Misschien gelukt het ons straks een oplossing te vinden door het eens van de andere zijde te benaderen: vanuit het aartsvaderlijke tijdperk.

Wij hebben dit tijdperk bepaald. Nu gaan wij eerst een stap verder en vragen: wie was Abraham?

Wat van de bijzonderheden van zijn leven al dan niet historisch is: dat is de vraag, onbereikbaar en onoplosbaar met de middelen der wetenschap. Nog heden beroemt zich de Israëliet van hem af te stammen: van zijn nakomelingschap, zoo talrijk als de sterren des hemels of het zand der zee. Daartegenover staat in het Nieuwe Testament het woord — wellicht met een zinspeling op de mythe van Deukalion en Pyrrha, die toen ook wel in Palestina bekend was — dat God aan Abraham ook uit steenen kinderen kan verwekken [3]). Abram of Abraham is niet in de eerste plaats stamvader: anders zou er een volk of stam moeten geweest zijn, dat zijn naam droeg. Zijn naam is een individueele persoonsnaam, die — naar het schijnt — juist onder de Amorietische en Hebreeuwsche

---

1) Genesis 14 : 13; 39 : 14; 40 : 15.

2) A. H. EDELKOORT, *Uittocht en Intocht: een geschiedenis van het volk Israël van den uittocht uit Egypte tot de vestiging in Kanaän.* (Utrecht, 1924).

3) Mattheüs 3 : 9; vgl. Genesis 13 : 16; 15 : 5; 32 : 12.

stammen in de streek van Ur en Larsa gebruikelijk geweest is, waar zijn geslacht volgens de bijbelsche traditie vandaan komt [1]). Door het donker der eeuwen heen gevoelen wij iets van de kracht der persoonlijkheid. Voor ons is Abraham niet in de eerste plaats de stamvader van een volk, maar de stichter en voorganger van een godsdienstige beweging. H. WINCKLER heeft indertijd gelijk gehad, als hij Abraham met Mohammed vergeleek en zijn tocht van Mesopotamië naar Kanaän met de Hedjra [2]). Evenals Mohammed staat ook Abraham aan het begin van een groote, nieuwe beweging onder de Semietische volken en stammen. Natuurlijk waren zijn aanhangers ook verbonden door banden des bloeds; een analogie zijn b.v. de juist in onze dagen veel genoemde Droezen. De godsdienst van Abraham draagt — voorzoover wij dit uit de bronnen kunnen nagaan — het kenmerk van groote abstractie: één God, de groote Hemelgod, die vereerd wordt zonder priester, zonder tempel; de Almachtige en Alomvattende, die de wereld beheerscht en onderhoudt en tot wien de geloovige toch onmiddellijken en persoonlijken toegang heeft. Zoeken wij hiervoor een analogie in de geschiedenis van dien tijd, dan vinden wij die ongeveer anderhalve eeuw later in Egypte: ik bedoel de hervorming van den Egyptischen ,,ketterkoning'' Amenhotep IV [3]). Niet aan Mozes, maar aan Abraham moet men denken, als men de godsdienstige hervorming van Amenhotep-Ichnaton in haar historisch verband wil begrijpen.

Vergeleken bij Abraham dragen zijn zoon Izaäk en zijn kleinzoon Jakob-Israël minder individuëele trekken. De verhalen van Izaäk zijn in hoofdzaak een weerspiegeling van Abraham. Jakob-Israël is, wat zijn karakter en lotgevallen betreft, de typische vertegenwoordiger van het volk, dat zijn naam draagt. Zijn schranderheid, behendigheid, volharding, handelsgeest, ook zijn familiezin: het zijn in het goed en in het kwaad eigenschappen, waarin de latere Israëliet zichzelven herkent. Duidelijker dan Abraham wordt Jakob in verband gebracht met bewegingen onder de Semietische stammen. Wat ons in Genesis 31 vs. 44—55 beschreven wordt, is (achter het scherm van een idyllisch afscheid tusschen schoonvader en schoonzoon) feitelijk een vredesverdrag en grensbepaling tusschen twee stammen of volken: Israëlieten en Arameeërs, waarvoor men tot op woordelijke overeenstemming toe analogieën vindt in de Boghaz-keui-teksten [4]). Als zoowel Jakob als Ezau met geheele ,,legers'' optrekken, als de inbezitneming van de streek aan den Jabbok en de stichting van de steden en heiligdommen in Gilead uitdrukkelijk aan Jakob-Israël wordt toegeschreven, als deze zich daarna met de

---

1) Vgl. o.a. H. F. LUTZ, *Early Babylonian Letters from Larsa* (1917). No. 15; A. NOORDTZIJ, *Gods Woord en der Eeuwen Getuigenis* (1924), blz. 167.

2) Vgl. vooral ook: ALFR. JEREMIAS, *Das Alte Test. im Lichte des alten Orients* (3. Aufl., 1916), S. 257 ff. De afleiding uit godsdienstige bewegingen in Babylonië is echter even onzeker als elk ondersteld verband met den Maangod en zijn eeredienst.

3) Vgl. o.a.: H. TH. OBBINK, *Op bijbelschen bodem* (1924), blz. 80—108.

4) F. M. TH. BÖHL, *Genesis* (Tekst en Uitleg 1/2, 1925), blz. 78.

zijnen bij Sichem vestigt en deze stad door verraad en geweld in zijn bezit krijgt, en als hij vandaar ten slotte verder naar het Zuiden trekt, Bethel sticht en zich in het Negeb (het ,,Zuiderland'') vestigt: dan zien wij in al deze gegevens de duidelijke sporen van een ,,pénétration pacifique'' van het land Kanaän door Hebreeuwsche stammen in de eerste helft van de veertiende eeuw vóór Chr. En juist deze gegevens mogen wij niet ten gunste van de overige, meer idyllische trekken als anachronismen afkeuren. In tegendeel: de overeenstemming met hetgeen wij in de El-Amarna-brieven over de *Habiri* lezen, is treffend en de combinatie ligt voor de hand. Wij beschouwen Jakob-Israël als den vertegenwoordiger van de reeds nauw met de Arameeërs vermaagschapte Hebreeuwsche stammen, die in Kanaän den godsdienst van Abraham hebben aanvaard. Als zijn tijd kunnen wij den El-Amarna-tijd bepalen.

Eigenaardig is nu bij Jakob-Israël de splitsing in tweeën, waaruit blijkt, dat hier twee verschillende stroomen van overlevering samengevloeid zijn: twee namen, twee vrouwen, twee dienstmaagden, een dubbel verblijf in Kanaän en zelfs een dubbele traditie omtrent zijn graf. Historisch nog belangrijker is de andere verdubbeling, die de verovering van Kanaän betreft: eerst de ,,pénétration pacifique'' onder Jakob na een vreedzame scheiding van de Arameeërs en de Edomieten, en daarna — volgens onze tijdsbepaling ongeveer anderhalve eeuw later — de bloedige veroveringsoorlog onder Jozua.

Alles wijst op een oplossing van het Exodus-vraagstuk (ik bedoel hiermede de vragen, die met ,,Uittocht en Intocht'' verband houden), die te aanvaarden ik lang heb geaarzeld, maar die vooral ook door de onderzoekingen van C. F. BURNEY en nu ook door E. SELLIN aannemelijk werd gemaakt[1]).

Wij zullen moeten splitsen. Hetgeen in het boek Exodus bij wijze van — begrijpelijke — generaliseering van al de twaalf stammen verhaald wordt, betreft in hoofdzaak alleen de jongste: de zonen en kleinzonen van de jongere der beide vrouwen van Jakob: R a c h e l. Het zijn de stammen, die later juist in het centrum van het Heilige land gelijk een wig tusschen de andere inschuiven en het beste gedeelte opeischen: Efraïm, Manasse en Benjamin. Ook de Oud-testamentische traditie kent aan deze jongste der stammen een afzonderlijke positie toe: terwijl de overige zonen in Mesopotamië geboren worden, aanschouwt de jongste, Benjamin, pas in Kanaän het licht der wereld, en de beide kleinzonen, Efraïm en Manasse, pas in Egypte. En toch zijn deze stammen in de beide eeuwen, voordat David de hegemonie van Juda vestigt, de machtigste: uit Efraïm is Jozua afkomstig, uit Manasse Gideon en uit Benjamin de eerste koning, Saul. De oudere stammen, zooals Ruben — die toch feitelijk het recht der eerstgeboorte had — worden door deze nakomers verdrongen en overheerscht.

1) C. F. BURNEY, *Israel's settlement in Canaan: The biblical tradition and its historical background*, London 1919; E. SELLIN, *Geschichte des Israelitisch-jüdischen Volkes*, Leipzig 1924, S. 44 ff.

Deze jongere stammen zijn dus in Egypte geweest en uit Egypte vertrokken, terwijl de oudere, de zonen van Lea, reeds sedert eeuwen gevestigd waren in het Zuiden van Palestina, in Gilead en wellicht ook in de streek van Sichem en op andere plaatsen. In een tijd van droogte en hongersnood — wellicht in de troebele tijden na den val van de 18e dynastie — zijn de Rachel-zonen in de aan het Sinaï-schiereiland [1]) grenzende deelen van Egypte toegelaten, zij hebben zich daar gevestigd, maar werden onder de krachtige regeering van Ramses II tot heerendiensten gedwongen en verdrukt. Slechts zoo is het te verklaren, dat de opvolger van Ramses, Farao Mernephta, zich op een overwinning over het volk Israël in Kanaän kan beroemen . . . omstreeks denzelfden tijd, waarin men pas den uittocht der kinderen Israëls uit Egypte zou willen plaatsen. Hij bedoelt de Lea-stammen, terwijl de uittrekkenden de zonen van Rachel zijn. Slechts zoo zijn ook de overige gegevens omtrent werkelijke of vermeende Hebreeërs in de dagen vóór Ramses te verklaren. Slechts zoo is het te verklaren, dat in Richteren 11 : 26 de tijd tusschen de bezetting van het landschap Gilead door de Israël-stammen en het tijdperk van den Richter Jephta op driehonderd jaren wordt berekend: bedoeld moet hier oorspronkelijk geweest zijn de eerste bezetting door Jakob en de zijnen [2]).

Men mag nu veronderstellen — maar dat is hypothese — dat een bepaald onderdeel van deze Lea-stammen, de Levieten, ten Zuiden van Palestina bij de oase van Kades-Barnea en in de streek, waar men den berg Sinai-Horeb moet zoeken, gevestigd geweest zijn, en dat zij hier, verbonden met Midianieten en Kenieten, een godsdienstige gemeenschap hebben gevormd, die de tradities uit de dagen van Abraham hooghield. Hierheen komt Mozes op zijn vlucht uit Egypte; in deze gemeenschap wordt hij als schoonzoon van den opperpriester opgenomen, en van hier keert hij naar Egypte terug en verkondigt aan de verdrukten den God der vaderen.

Hoe dit in de bijzonderheden moge zijn, één ding is zeker: Mozes heeft de beide groepen van het Israëlietische volk hereenigd. Mozes is de groote leider en organisator geweest, de grondlegger van Israëls volksbestaan. Den godsdienst van Abraham heeft hij aanvaard, maar hij heeft hem omgevormd in den geest van een harderen, oorlogzuchtigen tijd.

Want Mozes staat inderdaad aan de grens van een nieuw tijdvak.

---

1) Dat men den naam *Manasse* als persoonsnaam reeds in de 15e eeuw v. Chr. in de zoogenaamde Sinaï-opschriften zou vinden, is op zich zelf niet onmogelijk. De naam *Ma-an-na-ši* is zelfs al oud-Babylonisch (Amorietisch?), vgl. F. THUREAU-DANGIN, *Lettres et Contrats* (1910), No. 43, l. 14. Maar elke combinatie van den vermeenden *Manasse* der Sinai-opschriften met Mozes (op grond van Richt. 18 : 30) en met diens jeugdgeschiedenis (op grond van Exod. 2 : 10) berust op fantasie. Vgl. thans: D. VÖLTER, *Mose oder Menassae?* in: Nieuw Theol. Tijdschr. 14 (1925), blz. 215—244.

2) De glossator (?) heeft dus de beide verschillende inbezitnemingen van Gilead met elkaar verward.

Met 1200 vóór Chr. verandert in de West-Aziatische cultuurwereld het beeld des tijds. De Middeleeuwen zijn ten einde en de Nieuwe Tijd breekt aan! Het volk, de massa wordt zich van zichzelf bewust, en tegelijk verdwijnt voor velen de Godheid in een onbereikbare verte [1]). Naast den vriendelijken Vadergod van Abraham komt te staan de harde en ijverige God van den Sinaï, wien het volk niet mag naderen zonder te sterven. De Grieken hebben een dergelijke ontwikkeling doorgemaakt. Ongeveer gelijktijdig met den intocht der Rachel-stammen in Kanaän begint in Griekenland de ,,Dorische volksverhuizing".

Maar evenals het Homerische tijdperk voor de Grieken staat voor Israël aan het begin van zijn geschiedenis het tijdperk der aartsvaders. En door het donker der eeuwen heen groeten wij de gestalte van den aartsvader Abraham, die niet alleen door de Joden, maar ook door de Christenen en de Mohammedanen vereerd wordt als de ,,Vriend Gods" en de ,,Vader der geloovigen"!

Ik heb gezegd.

---

[1]) Van omstr. 1200 v. Chr. begint de „Zwischenzeit, welche einen weitgehenden allgemeinen Rückgang aller internationalen politischen und kommerziellen Beziehungen bedeutete"; de volken zijn op zichzelf aangewezen en het nationalisme komt naar voren. Vgl. M. WEBER. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, III (2. Aufl., 1923), S. 9.